

УДК 378(477) (09)

Людмила Новаківська

ЛІТЕРАТУРНА БЕСІДА ЯК ФОРМА НАВЧАННЯ СЛОВЕСНОСТІ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті здійснено аналіз та простежено розвиток літературної бесіди як форми навчання словесності у середині ХІХ – на початку ХХ століття. З'ясовано, що евристичний метод (метод бесіди) ще в 40-і роки ХІХ століття трансформувався в методиці літератури у форму літературних бесід. Теоретичний та практичний інтерес до бесіди упродовж середини ХІХ – початку ХХ століття зумовив розвиток цілої низки методичних підходів до означеної проблеми, які демонстрували академічну свободу бесіди як альтернативу так званої «обов'язковості» класно-урочних занять. Автором проаналізовано теоретичні та практичні аспекти літературних бесід, відображені у працях методистів різних років (Ц. Балталон, В. Голубков, В. Істомін, М. Мусін-Пушкін, М. Пирогов, Ф. Сушицький та ін.).

Ключові слова: метод бесіди, літературна бесіда, словесність, учитель словесності, форми навчання словесності, методисти-словесники середини ХІХ – початку ХХ століття.

В статье осуществлен анализ развития литературной беседы как формы обучения словесности в середине ХІХ – начале ХХ века. Выяснено, что эвристический метод (метод беседы) еще в 40-е года ХІХ века трансформировался в методике литературы в форму литературных бесед. Теоретический и практический интерес к беседе в течение середины ХІХ – начала ХХ века обусловил развитие целого ряда методических подходов к обозначенной проблеме, которые демонстрировали академическую свободу беседы как альтернативы так называемой «обязательности» классно-урочных занятий. Автором проанализированы теоретические и практические аспекты литературных бесед, которые отражены в трудах методистов разных лет (Ц. Балталон, В. Голубков, В. Истомин, М. Мусин-Пушкин, Н. Пирогов, Ф. Сушицкий и др.).

Ключевые слова: метод беседы, литературная беседа, словесность, учитель словесности, формы обучения словесности, методисты-словесники середины ХІХ – начала ХХ века.

The article analyzed and traced the development of literary conversation as a form of teaching literature in the mid ХІХ – early ХХ century. It was found that the heuristic method (method of conversation) in the 40 years of the ХІХ century was transformed in the method of literature in the form of literary conversations. Literary conversation involves students develop skills of presentation ideas – and not only fiction, but also other humanitarian themes

and subjects gymnasium course. Thus literary conversation pieces humanitarian subjects solve interdisciplinary tasks of education and developmental significance goes far beyond the discipline of «literature». Theoretical and practical interest in the conversation during the mid XIX – early XX century led to the development of a number of methodological approaches to the abovementioned problems which have demonstrated academic freedom conversations as an alternative to so-called «mandatory» class-task sessions. The author analyzes the theoretical and practical aspects of literary discussions are reflected in the writings of trainers from different years (M. Musin-Pushkin, M. Pirogov, V. Istomin, C. Baltalon V. Golubkov, F. Sushytsky et al.).

Key words: *method of conversation, literary conversation, literature, teacher of literature, forms of teaching literature, Methodist teacher of literature mid XIX – early XX century.*

Особливістю сучасної школи є повернення таких забутих предметів, як словесність – найважливіший прояв духовного життя людини. Головним чином у словесності виражаються самосвідомість нації, народу, моральні, політичні, соціальні засади життя суспільства. Завдяки словесності особистість усвідомлює своє включення в суспільство, націю, історію, пізнає світ і саму себе, освоює культуру і розвиває здатність мислити, відчувати, творити, спілкуватися з людьми. Словесність створює нову реальність, засвоюючи яку, люди набувають здатність самовдосконалення.

У зв'язку з цим набуває актуальності вивчення досвіду викладання словесності в дореволюційній школі. Історичне осмислення цього питання допоможе об'єктивно оцінити сучасні напрями у викладанні словесності, розставити акценти в її культурологічному змісті.

Проблемам розвитку теорії і практики словесності, професійної підготовки вчителя словесності в історії вітчизняної вищої школи XIX – початку XX століття присвячені праці В. Аннушкіна, О. Гетьманської, Н. Демченко, Н. Дем'яненко, Т. Зибіної, Л. Кіпнес, Ю. Мінералова, В. Майбороди, Ю. Рождественського, О. Семеног, О. Снітовського та ін.

Однак аналіз історико-педагогічних праць свідчить, що проблеми розвитку теорії словесності як науки і навчальної дисципліни, змістового і навчально-методичного аспектів викладання словесності у середині XIX – на початку XX століття не були предметом спеціального історико-педагогічного дослідження.

Мета статті – здійснити аналіз та простежити розвиток літературної бесіди як форми навчання словесності у середині XIX – на початку XX століття.

Як свідчить аналіз джерел, традиція викладання літератури в XIX столітті базувалася на поєднанні евристичного (метод бесіди) і догматичного (лекційного) методів викладання. Методисти по-різному визначали значення лекції у викладанні літератури у середній школі.

Рахуючи її, в цілому, приналежністю вищої освіти, вони підкреслювали своєрідність лекції на уроках літератури, вказуючи психологічні, дидактичні і методичні особливості застосування лекційного методу у шкільному історико-літературному курсі. Оптимальним у вітчизняній методичній школі вважалося поєднання евристичного і лекційного методів, оскільки «...бесіда неминуче повинна чергуватися з лекцією, не замінюючи її, а лише виступаючи там, де це дозволяє матеріал» [5, с. 40].

При евристичному методі учень не лише пасивно сприймав, але і сам реагував на мову учителя, обмірковуючи навчальні питання і даючи на них посилену відповідь. У порівнянні з лекцією, з точки зору методистів початку ХХ століття, евристика представлялася кориснішою [7, с. 447].

Як свідчить аналіз джерел, евристичний метод ще в 40-і роки ХІХ століття трансформувався в методиці літератури у форму літературних бесід.

Літературній бесіді, як перехідній навчальній формі, що спирається і на шкільні методи, і на академічні прийоми вищої школи, був властивий цілий ряд особливостей, з-поміж яких сучасні дослідники виокремлюють такі: великий пласт самостійної навчальної діяльності учнів, можливість використання для бесіди художніх творів, що виходять за межі шкільної програми; використання в процесі бесіди академічних прийомів, властивих вищій школі (доповіді, реферати, опонування, дискусія) [3, с. 282].

Як свідчить аналіз джерел, в різні роки учені-словесники, теоретики та практики, приділяли значну увагу літературній бесіді як методу і формі навчання словесності. Так, у 40–50-ті роки ХІХ століття теоретичні та практичні аспекти літературних бесід вивчали М. Мусін-Пушкін і М. Пирогов. 80-ті роки ХІХ століття характеризуються поверненням методичного інтересу до бесіди – саме в цей час вийшли у світ відомі праці Ц. Балталона, В. Істоміна та О. Грузинського. На початку ХХ століття методику літературних бесід розробляли О. Алферов, В. Голубков, Г. Дорофеев, Ф. Сушицький та ін. [3, с. 282].

Теоретичний та практичний інтерес до бесіди упродовж середини ХІХ – початку ХХ століття зумовив розвиток цілої низки методичних підходів до означеної проблеми, які демонстрували академічну свободу бесіди як альтернативу так званій «обов'язковості» класно-урочних занять.

У вітчизняній методиці ХІХ століття початком систематичного впровадження бесід у практику гімназій вважається 1858 р., коли М. Пирогов, будучи попечителем Київського учбового округу, запропонував учителям свої «Правила о беседах». Не зменшуючи ролі М. Пирогова, слід зазначити, що досліджені бібліографічні джерела свідчать про більш раннє «входження» літературних бесід в практику гімназій. Так, у 1845 році попечитель Санкт-петербурзького учбового округу М. Мусін-Пушкін доручив директорам гімназій вести «літературні бесіди», головна мета яких формулювалася ним як «збудження більшого інтересу до вивчення російської словесності між вихованцями». З приводу

цього нововведення попечитель у своєму циркулярі від 30 листопада 1845 року писав: «Тверде вивчення вітчизняної мови і словесності складає одне з основних знань гімназійного курсу. У постійній турботі про посилення успіхів у цих предметах я ... знаходжу корисним, незалежно від теоретичного викладання різних галузей російській словесності і практичних вправ, заснувати в кожній гімназії для VI і VII класів літературні бесіди» [10, с. 184–185].

Узагальнюючи досвід поширення літературних бесід у 40-і роки XIX століття, варто підкреслити відносну свободу їхньої тематики, оскільки обов'язкова програма з літератури не нав'язувала учням структуру і зміст бесід. В той же час, з приходом у гімназію літературних бесід з широкою публіцистичною тематикою, почала утверджуватися вітчизняна методика позакласних занять літературою. При цьому бесіда будувалася не як дозвіллене заняття, а як творчі зустрічі учнів, регламентовані серйозними академічними прийомами (читання доповідей, опонування, дискусія тощо) [3, с. 284].

У 1852 році методика літературних бесід була визнана на офіційному рівні. У «Наставлени преподавателям русского языка и словесности в гимназиях» підкреслювалося вільне призначення бесід, яке, поза сумнівом, виходило за межі завдань предмета «словесність», хоча їх кінцевою метою передбачалося «заохочення учнів до успіхів у словесності і заохочення їх до читання». Під час бесід повинні були обговорюватися «статті історичні, подорожі і т.п., але зовсім не журнальні повісті і романи» [1, с. 186].

Новий етап розвитку літературних бесід був пов'язаний з періодом перебування попечителем Київського учбового округу М. Пирогова. Досвід широкого творчого задуму з проведення бесід був викладений М. Пироговим у восьми параграфах «Правил о беседах», запроваджених у Київському учбовому окрузі відповідно до розпорядження від 14 жовтня 1858 р. Передусім, варто підкреслити «необов'язковий» (за визначенням М. Пирогова) характер бесід: вони повинні були служити «вираженням вільного прагнення учня висловитись поряд із товаришами і виявити свої переконання». Бесіди, називаючись літературними, передбачали вироблення навичок письмово і усно викладати свої судження не лише про художню літературу, але і про інші гуманітарні теми і предмети гімназійного курсу. Темі обиралися або самими учнями, або пропонувалися учителями; але всі вони повинні були носити науковий характер. Багатий матеріал в цьому відношенні, на думку М. Пирогова, могли дати словесність, історія, географія, фізика і народні прислів'я. Бесіди проходили в читанні учнями власних творів і наступному їх розборі. Твори і критичні відгуки на них, схвалені учителем словесності, зараховувалися як обов'язкові річні твори [3, с. 285].

Таким чином, значення літературних бесід виходило далеко за межі позакласних занять. Серйозність і глибина бесіди як методу і форми навчання словесності підтверджувалася можливістю заміщення рефератом,

підготовленим для бесіди, підсумкового випускного твору, який, у свою чергу, був одним із головних критеріїв для вступу на історико-філологічні факультети. Це свідчило, при всій декларованій «необов'язковості» бесід, про їх значущість як для програм багатого курсу словесності, так і для формування підсумкових літературних компетенцій випускника. Аналіз «Правил о беседах» показав, що значна їх частина працювала на забезпечення системних методичних взаємозв'язків гімназії і університету [3, с. 286].

Щоб зрозуміти прогресивний характер методики М. Пирогова, її досить порівняти зі Статутом гімназії 1871 року, в якому всього три роки після дев'ятирічного досвіду Ніжинської гімназії, від широти задуму М. Пирогова мало що збереглося. У пояснювальній записці Статуту до правил гімназії (§ 9) замість рефератів-бесід, що охоплюють майже усі гуманітарні предмети, керівництво бесідами покладалося тільки на учителя-словесника; мета бесід передбачала лише перевірку читання і уміння переказати прочитане [9, с. 231]. Таким чином, загальногуманітарна спрямованість бесід звужувалася до рівня контрольного засобу з перевірки читання учнів, самостійна творча діяльність учнів відходила на другий план.

З 80-х років XIX століття цілепокладання і зміст бесід помітно змінюються: тепер вони базуються на поглибленому вивченні сучасних творів. Найбільш відомими працями за методикою літературних бесід цього періоду є праці Ц. Балталона, В. Острогорського, В. Істоміна, О. Грузинського. Так, Ц. Балталон у статті «О литературных беседах» («Записки учителя», № 3, 1884 р.), що згодом увійшла до його «Пособия для литературных бесед» (1891 р.), розглядає бесіди і як форму класної роботи в школі, і як засіб літературної самоосвіти. На думку вченого, літературна бесіда стає стимулом пожвавлення розумової діяльності при вивченні твору і «засобом позбавлення від стомлюючої одноманітності у межах класного навчання» [2, с. 1].

У своїх бесідах Ц. Балталон застосовував методичні прийоми, використання яких не завжди можливе у звичайній класно-урочній системі, а саме: читання кожним учнем твору в повному його об'ємі (а не в уривках і перекладах); укладання питань для вивчення обраного твору; попереднє обдумування цих питань кожним учасником бесіди; колективну «перевірку» (обговорення) висновків, вражень і думок, винесених з читання, за допомогою спільної бесіди і обговорення [2, с. 3].

Як свідчить аналіз джерел, досить часто для бесід пропонувалися твори новітніх авторів, що не увійшли до шкільної програми, таких як: М. Некрасов, О. Островський, Л. Толстой, І. Тургенєв. За словами Ц. Балталона, така «мертва обов'язковість» для учнів класних занять поступалися місцем у літературних бесідах вільній участі, що впливала на свободу вибору у вивченні літературних творів. Система питань, літературна тематика, впровадження в теми бесід новітньої вітчизняної літератури, свобода літературної дискусії дозволяють вважати літературну

бесіду 80-х років XIX століття перехідною формою навчання словесності, що містить як традиційні шкільні, так і академічні прийоми вищої школи.

Методика Ц. Балталона корелювала з офіційним баченням щодо проведення бесід. Так, у документі «Извлечение из протокола заседаний комиссии для разработки программы внеклассного чтения учеников» (1890 р.) детально прописувалися механізми диференціації юнацького (середня школа) і дорослого (вища школа) читання. У протоколі пропонувалося «...не гнатися за тим, щоб учні старших класів відрізнялися особливою глибокодумністю, набираючи запас своїх суджень в чужих, хоч би і авторитетних критичних думках. Для викладача важливіше дізнатися, що саме взяв сам учень з цього твору, і, у свою чергу, пояснити йому і усьому класу, які риси залишилися нетронутими і чому важливо звернути увагу на той або інший факт» [6, с. 18].

На думку дослідників, така рекомендація побічно розмежовує методи вивчення твору в гімназіях і вищій школі [3, с. 289]. Подібне розмежування, що стало однією з головних методичних проблем другої половини XIX століття, отримало висвітлення і в методиці позакласних форм навчання і виховання. Вибудувавши, як і в документах 70-х років XIX ст., кінцеву мету літературних бесід як перевірку домашнього читання, протокол 1890 року все ж дещо розширює її функції. Відповідно до змісту документу перевірка читання не може зводитися до простого висновку про міру старанності учня; її значення – поповнити прогапане учнем при самостійному знайомстві з літературним твором і дати йому рекомендації для подальшого читання [3, с. 289].

Серед методичних розробок літературних бесід, представлених у періодиці 80–90-х років XIX століття, особливе місце займають численні статті В. Істоміна. Будучи редактором журналу «Русский филологический вестник», він самостійно обирав напрям і тематику своїх публікацій. Кількість його робіт, присвячених літературним бесідам, підкреслює значення, яке надавав їм методист. Методика бесід представлена в таких його працях: «К вопросу о практических занятиях (литературных беседах) по русскому языку» (1882 р.), «О внеклассном чтении книг учениками среднеучебных заведений» (1888 р.), «Пособие для литературных бесед и письменных работ. Вопросы для изучения произведений А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Н. В. Гоголя, И. С. Тургенева, Л. Н. Толстого, А. Н. Островского, В. Шекспира» (1892 р.).

В. Істомін розробляв власні підходи у двох напрямках: услід за Ц. Балталоном готував питання для учнів з програмних творів і створював програми позакласного читання для старших класів. Літературна бесіда за його сценарієм набувала властивість вільної форми засвоєння літературних творів з використанням продуктивних методів навчання і обліком особливостей сприйняття старшокласників [3, с. 289].

Звертався до питання літературних бесід і В. Острогорський. У 1885 р. він актуалізує такі засоби навчання, як письмові реферати,

опонування, визначення джерел, за якими слід розробляти тему. На жаль, методист намітив тільки шість-сім тем з російської літератури. Обмеженість конкретних методичних вказівок для проведення бесід пов'язана з переконанням В. Острогорського в «остаточній доступності» цієї форми, що не вимагає особливих вказівок [8, с. 57]. На його думку, методика бесід була досить висвітлена в Статуті гімназій 1871 року.

Нові можливості літературної бесіди розкриваються у праці В. Голубкова «Новый путь. Пособие для литературных бесед и письменных работ» (1914 р.). Передусім, у літературному творі методист виділяє два шляхи розвитку: перший – традиційний, що визнається більшістю, веде учня до засвоєння відомих знань і навичок (грамотного викладу думок, до освоєння граматичних форм мови, теорії словесності, народної творчості, давньої, середньовічної і нової літератури); другий – порівняно новий, запропонований у працях В. Стоюніна, Ц. Балталона, О. Алферова, який не обмежується означеними вище завданнями, а веде учня далі, до загального духовного розвитку, який може дати йому вивчення творчості кращих письменників [4].

В. Голубков виокремлює три необхідних умови, за яких література може виконувати своє високе педагогічне призначення: «...щоб з маси белетристики в руки учня потрапляли не модні і злободенні, а дійсно цінні художні твори; щоб учень навчився читати книгу, тобто вдумуватися в її зміст, робити з неї ті висновки, які вона може дати; щоб в учня вироблялася здатність критичного мислення, що не дозволяє жити за принципом «що йому книга остання скаже, то на душі його згори і ляже», а, навпаки, що допомагає розбиратися в протиріччях і виробляти ясний світогляд» [4, с. 4].

На думку В. Голубкова, школа може прийти на допомогу учневі шляхом правильної організації літературних бесід, творів і рефератів. Загальне обговорення літературного твору, «не стільки догматичне, скільки критичне» (за допомогою самостійного розбору творів і порівняння думок критиків) – ось те нове методичне наповнення літературних бесід, яке пропонував В. Голубков. Методист пропонував розгорнуті питання для розробки теми. Більшість питань про комедії мали соціально загострений характер, відбиваючи, очевидно, загальне соціальне напруження російського суспільства в 1914 році. Міра розгорнутості питань дозволяє вважати їх швидше чітким планом бесіди, що не повторює хід програмного вивчення цих творів. Соціальна спрямованість, поставлена В. Голубковим у центр аналізу, стала однією з можливих ознак диференціації розбору твору на уроках словесності і в процесі літературних бесід [3, с. 293].

У 1916 році виходить у світ книга Ф. Сушицького «Литературные беседы, рефераты и сочинения в средней школе». Вважаючи вершиною методики літературних бесід – «бесіди пироговського часу», методист і

сам намагається продовжити систематичні бесіди за тим же принципом. Він розглядає бесіди не як випадкові, поодинокі форми, а як «морально примусові роботи», відкидаючи необов'язковість та епізодичність бесід, які проголошували методисти О. Грузинський і О. Алферов. На думку Ф. Сушицького, обов'язковість бесід – необхідна для шкільної практики методична умова. Відповідно до «ігнат'євської програми» 1915 року середня школа переходила на семирічний курс навчання. Вилучення восьмого класу, з точки зору методиста, «...підривало можливість повного дозрівання гімназистів у школі, як самодостатньої, і підготовки їх до будь-якої вищої школи» [11, с. 17]. З одного боку, відмінялося восьмирічне навчання, з іншого – ставало обов'язковим вивчення майже усіх видатних письменників ХІХ століття. Таким чином, семирічний курс гімназії при серйозному розширенні програми словесності удвічі ускладнював роботу учителя. «Необов'язкові заняття» (усні літературні бесіди, письмові реферати і перевірка позакласного читання учнів) могли б, з точки зору Ф. Сушицького, забезпечити розвантаження обов'язкових занять [11, с. 25].

Новизна методики бесід в системі В. Голубкова і Ф. Сушицького зводилася до серйозної розробки тем для бесід, що не повторювали логіку класних занять. Відходячи від обов'язкової на уроках послідовності вивчення письменника (від біографії до творів), методисти пропонували зупинитися на виборі питань, важливих не з наукової точки зору, а з точки зору соціальної. Так, наприклад, Ф. Сушицький пропонував наскрізні для усього навчального року теми бесід у випускному класі: «Типы лишних людей в русской литературе XIX века (Чацкий, Онегин, Печорин, Рудин, Лаврецкий, Базаров»); «Вопросы войны и мира в новейшей художественной литературе»; «Отражение крепостничества в русской литературе» [11, с. 31].

Як свідчить аналіз джерел, в цілому методика літературної бесіди до 1917 року (чи ставилася вона в ряд необов'язкових форм або була частиною обов'язкових позакласних занять) була широко розроблена. Аналітичні питання, що пропонувалися у процесі бесіди, мали на меті викликати самостійність думки учнів з приводу прочитаного, глибоко охопити увесь зміст твору. Академічна свобода обговорення цих питань, використання методів вищої школи (реферування, опонування і вільна дискусія), регулярність проведення в старших класах і творча спрямованість робили літературну бесіду перехідною (від школи до університету) формою навчання, що обумовлює швидку адаптацію випускника гімназії до академічних прийомів вищої школи.

Літературні бесіди, починаючи з методики їх проведення М. Мусіним-Пушкіним і М. Пироговим, не обмежувалися історико-літературним матеріалом і не співвідносилися тільки з ним. У підготовці літературних бесід під керівництвом учителя-словесника брали участь усі педагоги гімназії. Бесіди, називаючись літературними, передбачали

вироблення в учнів навичок викладу думок – і не лише про художню літературу, але і про інші гуманітарні теми і предмети гімназійного курсу. Таким чином, літературні бесіди, твори гуманітарної тематики вирішували міжпредметні завдання, їх загальноосвітнє і розвиваюче значення далеко виходило за межі дисципліни «словесність».

Перспективи подальшої наукової роботи в означеному напрямі вбачаємо у дослідженні різних аспектів проблеми становлення і розвитку теорії словесності як науки і навчальної дисципліни, змісту, форм і методів викладання словесності у ХІХ – на початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алёшинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) / И. А. Алёшинцев. – Спб. : Издание О. Богдановой, 1912. – 346 с.
2. Балталон Ц. П. Пособие для литературных бесед и письменных работ / Ц. П. Балталон. – М. : Типография Волчанинова, 1891. – 68 с.
3. Гетманская Е. В. Словесность в средней и высшей школе. Традиции преемственности: историко-методический очерк : монография / Е. В. Гетманская. – М. : МПГУ : Прометей, 2013. – 407 с.
4. Голубков В. В. Новый путь. Пособие для литературных бесед и письменных работ / В. В. Голубков. – 2-е, перераб. издание. – М., 1914. – 200 с.
5. Дорошкевич А. К. Опыт методического построения урока словесности / А. К. Дорошкевич. – Петроград-Киев, 1917. – 58 с.
6. Извлечение из протокола заседаний комиссии для разработки программы внеклассного чтения учеников // Никольский А. Сборник стихотворений и басен для заучивания наизусть. – М. : Тип. Лисснера, 1890. – С. 7–20.
7. Лебедев А. И. Школьное дело (Для учителей, родителей и воспитателей) / А. И. Лебедев. – Нижний Новгород : Типография Г. Искольдского, 1914. – 532 с.
8. Острогорский В. П. Беседы о преподавании словесности / В. П. Острогорский. – Спб., 1885. – 110 с.
9. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 15 тт. Т. 5. Царствование Александра II. (1871–1873). – Спб., 1877. – 2318 с.
10. Соловьёв Д. Н. Пятидесятилетие Санкт-Петербургской первой гимназии (1830–1880). Историческая записка / Д. Н. Соловьёв. – С.-Петербург, 1880. – 419 с.
11. Сушицкий Ф. П. Литературные беседы, рефераты и сочинения в средней школе (Опыт методики) / Ф. П. Сушицкий. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1916. – 207 с.